

บทความวิจัย

มุฟตีแห่งประเทศไทย: ความจำเป็น ความเป็นไปได้และรูปแบบ**ขอชาลี เบ็ญหมัด*****มะรอนิง สาแลมิง******ดลมนรรจน์ ปากา*******บทคัดย่อ**

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความจำเป็น ความเป็นไปได้ของมุฟตีและรูปแบบของการพัฒนาในประเทศไทย การวิจัยนี้ใช้วิธีเชิงคุณภาพ การเก็บรวบรวมข้อมูลใช้วิธีการศึกษาเอกสารและการสัมภาษณ์

ผลการวิจัยพบว่า 1) การพัฒนาเป็นสิ่งจำเป็นทางกฎหมายอิสลาม 2) การให้จุฬาราชมนตรีดำรงตำแหน่งมุฟตีแห่งประเทศไทยโดยตำแหน่งมีความเป็นไปได้มากที่สุด 3) กรณีสถานการณ์ของการพัฒนาในประเทศไทย มี 2 รูปแบบ โดยมี 3 ทางเลือกคือ 1.จุฬาราชมนตรีเป็นมุฟตีโดยตำแหน่ง 2.ให้มีตำแหน่งมุฟตีโดยเฉพาะ 3.จุฬาราชมนตรีเป็นมุฟตีและประธานกรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย

ในส่วนข้อเสนอแนะ จุฬาราชมนตรีควรใช้อำนาจผู้นำมุสลิมไทยร่วมกับคณะกรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย จัดให้มีมุฟตีแห่งประเทศไทย และคณะกรรมการพัฒนา

คำสำคัญ: มุฟตีแห่งประเทศไทย, ความจำเป็น, ความเป็นไปได้, รูปแบบ, จุฬาราชมนตรี

* นักศึกษาระดับปริญญาตรีบัณฑิต สาขาวิชาอิสลามศึกษา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

** ดร.(หลักนิติศาสตร์) อาจารย์ประจำวิทยาลัยอิสลามศึกษา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

*** อ.ม. (ศาสนาเปรียบเทียบ), รองศาสตราจารย์, อาจารย์ประจำวิทยาลัยอิสลามศึกษา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

RESEARCH

*Mufti of Thailand :It's Necessity, Possibility and Model**Ghazali Benmad*^{*}*Maroning Salaming*^{**}*Dolmanach Baka*^{***}**Abstract**

The aim of the research was to study necessity, possibility of Mufti and model of fatwa in Thailand. The researcher used the descriptive analytical method, using the search tool of the interview questions as prescribed.

The research found 1) the fatwa is necessary in Islamic law 2) to become Jula Rajmontri mufti in Thailand is the a most realistic case 3) The model of the fatwa in Thailand is divided into 2 model, and in both models three choices. the first choice Jula Rajmontri became mufti ,the second choice to appointed the Position of Mufti, the third choice Jula Rajmontri Became the Mufti and Chairman of The Islamic committee of Thailand.

A suggestion, Jula Rajmontri and The Islamic committee of Thailand would to use their powers as Thai Muslim leader to appointed Mufti and a Fatwa committee of Thailand.

Key words, Mufti of Thailand, Necessity, Possibility, Model, Jula Rajmontri

^{*} Ph.D. Student in program Islamic studies, College of Islamic Studies, Prince of Songkla University, Pattani Campus.

^{**} Ph.D. (principles of jurisprudence) Lecturer, College of Islamic Studies, Prince of Songkla University, Pattani Campus.

^{***} Assoc. Prof. M.A. (Comparative religion) Lecturer, College of Islamic Studies, Prince of Songkla University, Pattani Campus.

บทนำ

การพิศมัยสถานภาพที่สูงส่งในระบบกฎหมายอิสลามเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับสังคมมุสลิม (Al-Nawawiy,1995: 72,79) โดยมีหลักเกณฑ์ปรากฏอยู่ในอัลกุรอานและสุนนะฮ์อย่างชัดเจน มีการนำไปปฏิบัติในสังคมมุสลิมไทยโดยผู้ที่เกี่ยวข้องทั้งในฐานะผู้ทำหน้าที่พิศมัย โดยเฉพาะบทบาททางวิชาการของนักวิชาการอิสลามในประเทศไทยที่มีความโดดเด่นเป็นอย่างยิ่ง มีหลักฐานปรากฏอยู่ในรูปของเอกสารการพิศมัย เช่น ตำราฟุรุษ อัลมะซาอิลของ ดาวูด บินอับดุลลอฮ์ อัลฟาฏอนีย์ ตำราอัลพะตาวาอัลฟาฏอนียะฮ์ ของ อะหมัด บิน มุฮัมมัดชัยน์ บินมุศเฎาะฟา อัลฟาฏอนีย์ เติงกูมะฮฺมุด ชุฮุดีย์ อัลฟาฏอนีย์ ซึ่งเป็นหนึ่งในนักวิชาการอิสลามที่ได้รับการยอมรับจากโลกมุสลิมทั่วไป (Wan Mohd. Sāghīr Abdullah,2001: 12) อย่างไรก็ตาม สถานภาพของการพิศมัยและผู้ทำหน้าที่พิศมัยหรือมุฟตีในประเทศนั้น ยังไม่มีความชัดเจน ดังจะเห็นได้จากกรณีของจุฬาราชมนตรี ซึ่งเป็นผู้นำทางศาสนาอิสลามมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา (เตน โต๊ะมีนา, 2525: 33, จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์ , 2544: 93,104) โดยบทบาทหน้าที่เกี่ยวกับการพิศมัยของจุฬาราชมนตรีนั้น มีการระบุไว้อย่างเป็นลายลักษณ์อักษรในกฎหมายไทยครั้งแรก ในพระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ. 2540 ที่กำหนดให้จุฬาราชมนตรีทำหน้าที่คล้ายมุฟตี การทำหน้าที่พิศมัยของจุฬาราชมนตรีมีปัญหาหลายประการ เช่น ปัญหาด้านการยอมรับ (สุเทพ สันติวรานนท์ และคณะ, 2541: 132) และกฎหมายไม่ได้กำหนดรูปแบบการพิศมัย ทำให้เกิดปัญหาในทางปฏิบัติ ผู้วิจัยจึงเห็นความจำเป็นที่จะต้องศึกษาความเห็นของผู้ที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการพิศมัยในประเด็นความจำเป็นในการมีมุฟตีแห่งประเทศไทย ความเป็นไปได้และรูปแบบการทำหน้าที่ เพื่อตอบสนองความจำเป็นทางศาสนาอิสลาม ในการให้คำพิศมัยที่ถูกต้อง อยู่ในกรอบของกฎหมายอิสลาม และเพื่อป้องกันและแก้ไขปัญหาด้านต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาด้านความเป็นปึกแผ่นของสังคมอันจะส่งผลดีต่อประเทศชาติโดยรวม

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

การวิจัยเรื่องมุฟตีแห่งประเทศไทย: ความจำเป็น ความเป็นไปได้และรูปแบบ มีวัตถุประสงค์ดังนี้

1. เพื่อศึกษาการพิศมัยในบทบัญญัติอิสลาม
2. เพื่อศึกษาความเห็นของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องโดยตรงกับการพิศมัยในประเด็นความจำเป็น ความเป็นไปได้ของมุฟตีแห่งประเทศไทย และรูปแบบของระบบพิศมัยสำหรับประเทศไทย

วิธีการวิจัย

การวิจัยนี้ ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยมีกลุ่มตัวอย่าง เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย การเก็บรวบรวมข้อมูล และการวิเคราะห์ข้อมูลดังนี้

กลุ่มตัวอย่างประกอบด้วยอาจารย์ผู้สอนด้านอิสลามศึกษา หรือสาขาวิชาที่เกี่ยวข้อง ในสถาบันอุดมศึกษาในประเทศไทย ผู้ทรงคุณวุฒิจุฬาราชมนตรี โต๊ะครูและนักวิชาการอิสลาม โต๊ะยุติธรรม กรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย กรรมการอิสลามประจำจังหวัดจำนวน นักกฎหมายมุสลิม และองค์กรที่ทำงานด้านศาสนาอิสลาม โดยการสุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง โดยเจาะจงกลุ่มตัวอย่างผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องโดยตรงกับกระบวนการพิศมัย รวมทั้งสิ้น 18 คน

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยมี 2 ลักษณะ คือ 1) ข้อมูลเอกสารเกี่ยวกับการพิศมัยในบทบัญญัติอิสลามและการพิศมัยในต่างประเทศ 2) แบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง

ในการเก็บรวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยใช้วิธีการวิเคราะห์ข้อมูลเอกสาร เกี่ยวกับการพิศมัยในอิสลามและรูปแบบการพิศมัยในประเทศมุสลิมที่มีมุฟตีตามกฎหมาย และการสัมภาษณ์ความเห็นของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องโดยตรงกับการ

พัฒนาต่อความจำเป็นของการมีมูฟตีแห่งประเทศไทย ความเป็นไปได้ในการมีมูฟตีแห่งประเทศไทยและรูปแบบในการพัฒนาในประเทศไทย

การวิเคราะห์ข้อมูลเอกสาร ใช้วิธีการการวิเคราะห์เชิงพรรณนา โดยวิธีการเรียบเรียงข้อมูล การให้ข้อสังเกต การวิจารณ์ และการวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบ (Al-Anṣārīy, 1997 : 66–73 , 90–92 ; Al-Khatīb, 1981: 89,109; Abū Sulaimān, 1986: 78–79; Faḍlullāh, 1998 :136) ส่วนการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ ใช้วิธีการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพรูปแบบต่างๆ เช่น วิธีการนับจำนวน วิธีการวิเคราะห์เชิงพรรณนา การวิเคราะห์แบบนิรนัย อุปนัย การจัดกลุ่มและแยกประเภทข้อมูล (Classification) การให้ความหมาย (Interpretation) การเชื่อมโยงเชิงตรรกะ (Logical Association) รวมทั้งการวิเคราะห์เปรียบเทียบข้อมูล (Constant Comparison) โดยนำข้อมูลมาเปรียบเทียบความเหมือนและความแตกต่าง และสร้างเป็นข้อสรุป (สุภาวงศ์ จันทวานิช, 2535:92–93; ลิน พันธุ์พินิจ, 2547:59, 282,289 สุวิมล ตีรกันันท์, 2546: 37)

ผล / สรุปผลการวิจัย

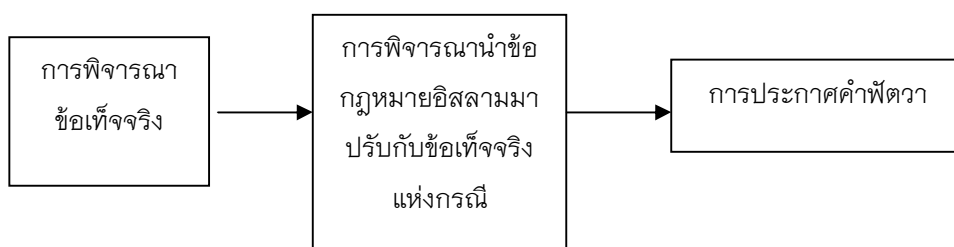
การสรุปผลการวิจัยเรื่องมูฟตีแห่งประเทศไทย: ความจำเป็น ความเป็นไปได้ และรูปแบบ ผู้วิจัยนำเสนอเป็น 4 ตอน ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยดังนี้

1.การพัฒนาในบทบัญญัติอิสลาม

พัฒนา หมายถึง การชี้แจงบทบัญญัติของอัลลอฮ์จากแหล่งที่มาของบทบัญญัติทางศาสนาอิสลามโดยทั่วไป โดยไม่มีสภาพบังคับ การพัฒนาเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับสังคมมุสลิมในระดับวาญิบ¹ (Al-Nawawiy, 1995: 72,79)

กระบวนการพัฒนาแบ่งออกเป็น 3 ขั้นตอนหลักคือ ขั้นตอนการพิจารณาข้อเท็จจริง ขั้นตอนการพิจารณานำข้อกฎหมายอิสลามมาปรับกับข้อเท็จจริง และขั้นตอนการประกาศคำพิพากษาตามลำดับ ดังแผนภูมิ ที่ 1

แผนภูมิที่ 1 กระบวนการพัฒนา

ในขั้นตอนการพิจารณาข้อเท็จจริง มีหลักปฏิบัติดังนี้ ให้มูฟตีพิจารณาว่ากรณีข้อพิพาทนั้นเป็นกรณีมีสาระหรือไม่ เกิดขึ้นแล้วหรือไม่ มูฟตีไม่ควรพัฒนาในกรณีที่ยังไม่เกิดขึ้น นอกจากกรณีจำเป็นเท่านั้น มูฟตีจะต้องสอบถามข้อเท็จจริงให้กระจ่าง และไม่พัฒนาอย่างเร่งรีบ

ขั้นตอนการปรับข้อเท็จจริงกับบทบัญญัติแห่งกฎหมายอิสลามเริ่มต้นตั้งแต่การพิจารณาข้อกฎหมายอิสลามที่เกี่ยวข้องกับกรณี การพิจารณากรณีอุญญ์มาอ์ที่นักวิชาการในอดีตมีความเห็นเป็นเอกฉันท์อย่างชัดเจน การ

¹ วาญิบหรือฟัรฎ์ หมายถึง สิ่งที่มีบทลงโทษสำหรับการไม่ปฏิบัติ (Al-Ghazali, 1997 : 70)

พิจารณาข้อเท็จจริงที่เกี่ยวข้องกับรายละเอียดของสภาพแวดล้อมและจารีตประเพณี เช่น เวลา สถานที่ จารีตประเพณี เจตนา สถานการณ์ (Ibn Qaiyim, 1423 : 426, 447, 470; Al-Mallah, 2001: 707)

หลังจากที่มุฟตียทราบข้อเท็จจริงโดยสมบูรณ์ของกรณีที่มีการขอคำพิตวา และพิจารณาข้อกฎหมายอิสลามในกรณีที่มีการขอคำพิตวานั้นตามข้อเท็จจริง พร้อมแหล่งที่มาทางกฎหมายอิสลาม และพิจารณาการปรับข้อกฎหมายอิสลามกับข้อเท็จจริงที่ขอคำพิตวามุฟตียก็ทำการประกาศคำพิตวาในกรณีดังกล่าวตามข้อกฎหมายอิสลามหรือประกาศคำพิตวาแบบมีเงื่อนไข หรืออาจไม่ให้คำพิตวา นอกจากนั้นในกรณีที่ไมสมควรพิตวา หลังจากที่มีมุฟตียทราบข้อเท็จจริงโดยสมบูรณ์ของกรณีที่มีการขอคำพิตวา มุฟตียอาจจะไม่ให้คำพิตวาก็ได้

การพิตวาในยุคต่างๆ นับตั้งแต่ยุคของท่านนบีมุฮัมมัด จนกระทั่งปัจจุบันมีลักษณะต่างๆ ดังนี้

กรณีผู้ทำหน้าที่พิตวา ในยุคท่านนบีมุฮัมมัด ผู้ทำหน้าที่พิตวา คือท่านนบีมุฮัมมัด ทั้งในฐานะประมุขของรัฐและศาสนทูต และเคาะหะบะฮ์บางท่านที่ท่านนบีมุฮัมมัด อนุญาต หลังจากนั้น ผู้ทำหน้าที่พิตวา คือเคาะลีฟะฮ์ซึ่งเป็นประมุขของรัฐและนักวิชาการ โดยมากแล้วนักวิชาการมักจะทำหน้าที่พิตวาโดยไม่เกี่ยวข้องกับรัฐ การแต่งตั้งผู้ดำรงตำแหน่งมุฟตียซึ่งมีหน้าที่พิตวาโดยเฉพาะ เริ่มมีขึ้นครั้งแรกในสมัยของสุลต่านสะลิม² แห่งราชวงศ์ออตโตมานียะฮ์ เท่านั้น (Al-Murādiy, 1988: 2) แม้ว่าในบางยุครัฐจะมีความควบคุมโดยการตรวจสอบคุณสมบัติผู้ทำหน้าที่พิตวาบ้างก็ตาม

กรณีวิธีการพิตวา แหล่งที่มาของพิตวาในยุคคนนบีมุฮัมมัด มีเพียงประการเดียวคือวะหฺยูประเภทต่างๆ คือ อัลกุรอาน และสุนนะฮ์ ส่วนในยุคเคาะหะบะฮ์ แหล่งที่มาของพิตวาในยุคเคาะหะบะฮ์ ได้แก่ อัลกุรอาน สุนนะฮ์ อิจญ์มาอฺ และการใช้วิจารณ์ฎานประเภทต่างๆ โดยแนวการพิตวาในยุคนี้แบ่งออกเป็นแนวหะดีษนิยม (อะฮฺลุล อัหฺดิษ) และวิจารณ์ฎานนิยม (อะฮฺลุล อัลเราะอ์) ส่วนการพิตวาในยุคตาบิอีนและตาบิอิตตาบิอีน ไม่แตกต่างจากยุคเคาะหะบะฮ์ ทั้งในเรื่องการอ้างอิงแหล่งที่มาหรืออื่นๆ นอกจากประเด็นปลีกย่อยที่เปลี่ยนไปตามสถานการณ์เท่านั้น ในยุคปราชญ์ผู้นำสำนักกฎหมายอิสลาม สามารถแบ่งการพิตวาได้เป็น 2 ลักษณะคือ การพิตวาของปราชญ์ผู้นำสำนักกฎหมายอิสลามที่พิตวาโดยอิสระไม่ยึดถือทัศนะของมุญเตฮิดใดๆ โดยมีวิธีวิทยาเฉพาะสำนัก และการพิตวาของศิษย์ผู้ยึดถือทัศนะของปราชญ์ผู้นำสำนักกฎหมายอิสลาม ที่ใช้วิธีวิทยาของปราชญ์ผู้นำสำนักกฎหมายอิสลามเหล่านั้น ในยุคแห่งการดักลีด ภาพรวมของการพิตวาในยุคนี้เป็นการพิตวาตามทัศนะในสำนักกฎหมายอิสลามต่างๆ ซึ่งเป็นแนวทางการพิตวาของรัฐอิสลามและได้รับการยอมรับจากประชาชนในรัฐส่วนใหญ่ และมีการพิตวานอกกระแสหลักอันได้แก่การพิตวาอิสระไม่ยึดติดกับทัศนะของสำนักกฎหมายอิสลามเหล่านั้น ส่วนในยุคปัจจุบันการพิตวาตามทัศนะของสำนักกฎหมายอิสลามยังคงเป็นที่นิยมของโลกมุสลิมทั่วไป เพียงแต่มีการใช้ทัศนะของสำนักกฎหมายอื่นๆ บ้างตามความเหมาะสม

ในยุคปัจจุบันมีการพิตวามีระบบชัดเจนมากยิ่งขึ้น มีการแต่งตั้งมุฟตีย การกำหนดขอบเขตอำนาจหน้าที่ การบัญญัติเกี่ยวกับศักดิ์ของพิตวาในทางตุลาการ การจัดระบบธุรการ การจัดตั้งสำนักงานพิตวาเป็นการเฉพาะหรืออื่นๆ

2. ความเห็นของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องโดยตรงกับการพิตวาในประเด็นความจำเป็นของมุฟตียแห่งประเทศไทย

การศึกษาความเห็นของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องโดยตรงกับการพิตวาในประเด็นความจำเป็นของมุฟตียแห่งประเทศไทย พบว่า ผู้ให้สัมภาษณ์มีความเห็นพ้องต้องกัน มุฟตียมีความจำเป็นสำหรับมุสลิมไทย ด้วยเหตุผลด้านบทบัญญัติศาสนาที่การพิตวาเป็นข้อบังคับประการหนึ่งในบทบัญญัติอิสลาม เพราะจะต้องมีผู้ชี้ขาดทางศาสนา มี

² สุลต่านสะลิม ที่ 1 มีพระนามเต็มว่า สะลิม บิน อิบยาซิด บินมุฮัมมัด (ช.ศ. 872 – ช.ศ.926) ดำรงตำแหน่ง ตั้งแต่ปี ช.ศ. 918 – ช.ศ. 926 เป็นสุลต่านองค์ที่ 9 แห่งราชวงศ์ออตโตมานียะฮ์ (Yaghi, 1998 : 55)

การเชื่อฟังผู้นำ อันจะทำให้สังคมมีความเป็นเอกภาพและมีความสุข อีกทั้งเป็นการประยุกต์ใช้กฎหมายอิสลามกับเหตุการณ์ใหม่ ๆ ที่ไม่ได้เกิดขึ้นมาก่อน และพัฒนาความรู้ความเข้าใจของมุสลิมต่ออิสลาม และเป็นการแก้ปัญหาการไม่ยอมรับของภาครัฐและประชาชนต่อคำวินิจฉัยของจุฬาราชมนตรี

ส่วนกรณีการทำหน้าที่มุฟตีของจุฬาราชมนตรี และความจำเป็นของมุฟตีแห่งประเทศไทย กลุ่มตัวอย่างมีความเห็นเป็น 3 ทิศนะ ได้แก่ 1) ผู้ทรงคุณวุฒิส่วนใหญ่เห็นว่าไม่อาจชี้ขาดได้อย่างเด็ดขาดว่า จุฬาราชมนตรีดำรงอยู่ในสถานะใด และจำเป็นต้องให้มีตำแหน่งมุฟตีแห่งประเทศไทยหรือไม่ เนื่องจากมีความสับสนระหว่างจุฬาราชมนตรีในฐานะผู้นำมุสลิมในเชิงสัญลักษณ์ที่มุสลิมจะต้องมีผู้นำตามบทบัญญัติแห่งกฎหมายอิสลามในสถานภาพของจุฬาราชมนตรีในประวัติศาสตร์หรือการผู้นำกิจการศาสนาอิสลามในประเทศไทย ตามมาตรา 6 หรือ ประธานกรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย ตามมาตรา 16 แห่งพระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ. 2540 และอำนาจเกี่ยวกับการวินิจฉัยบทบัญญัติแห่งศาสนาอิสลามตามมาตรา 8 แห่งพระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ. 2540 อันเป็นอำนาจเกี่ยวกับเรื่องทางวิชาการด้านตุลาการ อีกทั้งการให้ความสำคัญและการแบ่งเวลาการทำงานในหน้าที่ที่พัฒนามีน้อยอย่างยิ่งเมื่อเปรียบเทียบกับมาตรฐานของสถาบันพัฒนาทั่วไป 2) ความเห็นส่วนน้อยที่เห็นว่าจุฬาราชมนตรี มีอำนาจหน้าที่ในการพัฒนา พิจารณาจากการทำหน้าที่พิจารณาประเด็นปัญหาด้านศาสนาอิสลามของจุฬาราชมนตรี แม้ว่าจะไม่มีรูปแบบเหมือนกับระบบพัฒนาในประเทศอื่นๆ 3) ความเห็นส่วนน้อยที่เห็นว่าจุฬาราชมนตรี ไม่มีอำนาจหน้าที่ในการพัฒนา พิจารณาจากสถานภาพทางประวัติศาสตร์ที่จุฬาราชมนตรีมีสถานภาพของผู้นำมุสลิมและที่ปรึกษาของทางราชการ กฎหมายปัจจุบันก็ไม่ได้ให้อำนาจหน้าที่นี้แก่จุฬาราชมนตรี จุฬาราชมนตรีจึงไม่ใช่มุฟตี

3. ความเห็นของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องโดยตรงกับการพัฒนาในประเด็นความเป็นไปได้ของมุฟตีแห่งประเทศไทย

ผู้ทรงคุณวุฒิส่วนใหญ่เห็นควรให้จุฬาราชมนตรีเป็นมุฟตีโดยตำแหน่ง ด้วยเหตุผลด้านสถานภาพทางประวัติศาสตร์ความเป็นมาและสถานภาพทางประวัติศาสตร์ของจุฬาราชมนตรี การขาดความเป็นเอกภาพและจิตสำนึกความเป็นหมู่คณะของสังคมมุสลิม และอุปสรรคในกระบวนการทางนิติบัญญัติ โดยการแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ.2540 และระเบียบที่เกี่ยวข้องกับผู้สรรหาจุฬาราชมนตรีให้เหมาะสมมากยิ่งขึ้น โดยอาจแก้ไขให้ผู้มีอำนาจสรรหาให้ครอบคลุมถึงนักวิชาการอิสลามตามความเหมาะสมและแก้ไขเพิ่มเติมมาตราที่กำหนดให้กระทรวงที่เกี่ยวข้องออกระเบียบว่าด้วยผู้ทรงคุณวุฒิจุฬาราชมนตรี ให้กำหนดอย่างชัดเจนว่า เป็นผู้ทรงคุณวุฒิด้านบทบัญญัติแห่งศาสนาอิสลาม ระบุรายละเอียดเกี่ยวกับผู้มีอำนาจแต่งตั้งถอดถอน วาระการดำรงตำแหน่ง คุณสมบัติและอำนาจหน้าที่ และอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

4. รูปแบบของการพัฒนาในประเทศไทย

รูปแบบของการพัฒนาในประเทศไทย แบ่งออกเป็นทางเลือกที่เกี่ยวข้องกับการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมาย และทางเลือกที่ไม่เกี่ยวข้องกับการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมาย

รูปแบบของมุฟตีแห่งประเทศไทย ที่มีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับการแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ. 2540 จึงอาจเป็นได้ 3 รูปแบบคือ

รูปแบบที่ 1 ให้จุฬาราชมนตรีเป็นมุฟตีโดยตำแหน่ง โดยที่จุฬาราชมนตรีไม่ดำรงตำแหน่งประธานคณะกรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย

รูปแบบที่ 2 ให้มีการแยกระหว่างจุฬาราชมนตรีกับมุฟตี โดยให้จุฬาราชมนตรี ดำรงตำแหน่งประธานคณะกรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย เป็นผู้บริหารองค์กรศาสนาอิสลาม และสรรหามุฟตีมาทำหน้าที่พิตวา โดยไม่เกี่ยวกับงานด้านบริหาร

รูปแบบที่ 3 ให้จุฬาราชมนตรีเป็นมุฟตี และประธานคณะกรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทยโดยตำแหน่ง

นอกจากนั้น ยังมีทางเลือกที่ไม่เกี่ยวข้องกับการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมาย: การใช้อำนาจผู้นำสูงสุดตามบทบัญญัติแห่งกฎหมายอิสลามแต่งตั้งมุฟตี ทั้งนี้เนื่องจากความล่าช้าที่เกิดจากอุปสรรคต่างๆ ที่อาจเกิดขึ้นในกระบวนการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายของรัฐ รูปแบบพิตวาในประเทศไทย อาจใช้ทางที่ไม่เกี่ยวข้องกับการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายได้แก่ การใช้อำนาจผู้นำสูงสุดตามบทบัญญัติแห่งกฎหมายอิสลามแต่งตั้งมุฟตี โดยมีการกำหนดรายละเอียดในกรณีที่ทำเป็นสำหรับกระบวนการพิตวา ในกรณีผู้มีอำนาจสรรหาคณะกรรมการพิตวา คุณสมบัติคณะกรรมการพิตวา วาระการดำรงตำแหน่งของคณะกรรมการพิตวา อำนาจหน้าที่ของคณะกรรมการพิตวา และระเบียบปฏิบัติงานของคณะกรรมการพิตวา

การอภิปรายผล

การอภิปรายผลการวิจัยเรื่องมุฟตีแห่งประเทศไทย: ความจำเป็น ความเป็นไปได้ และรูปแบบ ผู้วิจัยจะอภิปรายประเด็นต่างๆดังนี้

1. ความจำเป็นของตำแหน่งมุฟตีแห่งประเทศไทย

ผลการวิจัยพบว่า กลุ่มตัวอย่างเห็นว่า มุฟตีมีความจำเป็นสำหรับมุสลิมไทย ด้วยเหตุผลด้านบทบัญญัติศาสนา ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะของอัลนะวะวีย์และอิบนุญญัยม์ เห็นว่า การพิตวาเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับสังคมมุสลิมในระดับวาญิบ (Al-Nawawiy, 1995 : 72,79 ; Ibn Nujaim, 1413 : 290) และอัลชาฎิบี ที่เห็นว่าสถานภาพของมุฟตีนั้นมีความสูงส่งในระดับผู้มีอำนาจบัญญัติกฎหมายในนัยหนึ่ง โดยเห็นว่า สิ่งที่มุฟตีนำมาบอกกล่าวนั้นเป็นบทบัญญัติของศาสนา ซึ่งอาจจะเป็นการสื่อสารจากอัลลอฮ์และนบีมุฮัมมัดโดยตรง หรืออาจเป็นการวิเคราะห์จากตัวบท ซึ่งวิธีแรกเป็นการสื่อสาร ส่วนวิธีที่สองทำหน้าที่แทนในการบัญญัติกฎหมาย ซึ่งอำนาจบัญญัติกฎหมายนั้นเป็นอำนาจของอัลลอฮ์และนบีมุฮัมมัด (Al-Shatibi, 1997: 255)

2. บทบาทหน้าที่ของจุฬาราชมนตรีเกี่ยวกับการพิตวา

จากการศึกษาพบว่าบทบาทหน้าที่ของจุฬาราชมนตรีไม่ได้มีบทบาทในฐานะมุฟตีที่ให้ความสำคัญต่อการวินิจฉัยบทบัญญัติแห่งศาสนาอิสลาม เมื่อเปรียบเทียบกับอำนาจหน้าที่ของมุฟตีของมาเลเซีย สิงคโปร์ และอำนาจหน้าที่ของจุฬาราชมนตรี จะเห็นได้ว่ามุฟตีของมาเลเซียและสิงคโปร์จะมีอำนาจหน้าที่พิตวาตามกฎหมายอย่างชัดเจน และจะไม่เกี่ยวข้องกับการบริหารองค์กรศาสนาอิสลามที่ไม่เกี่ยวข้องกับการวิชาการอิสลาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งมุฟตีของประเทศมาเลเซีย

อย่างไรก็ตามข้อสังเกตประการหนึ่งที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการที่ประเทศฟิลิปปินส์เรียกตำแหน่งนี้ว่า “นิติกรด้านกฎหมายอิสลาม” (Jurisconsult in Islamic Law) โดยไม่มีตำแหน่งมุฟตีอย่างชัดเจน ทำให้เกิดสภาพการไม่ได้รับการยอมรับจากสังคมมุสลิมโดยทั่วไป ทำให้องค์กรทางศาสนาอิสลามและพรรคการเมืองจำนวนมากก่อตั้งศูนย์พิตวาขึ้นเองและมีผู้เชี่ยวชาญทางด้านศาสนาอิสลามประจำศูนย์ เรียกว่ามุฟตี ปัจจุบันในฟิลิปปินส์จึงมีมุฟตีเป็นจำนวนมาก (Barra, 2006: 285-293)

3. การจัดการความแตกต่างในการพิตวาของมุสลิมในประเทศไทย

ความขัดแย้งทางทัศนะทางวิชาการระหว่างจุฬาราชมนตรีและนักวิชาการอิสลามในประเทศไทย เป็นเรื่องปกติตามบทบัญญัติของอัลกุรอานและสุนนะฮ์ และแนวคิดของของนักวิชาการอิสลามทั่วไป เนื่องจากการวิเคราะห์กฎหมายอิสลามนั้น มีโอกาสถูกต้องหรือผิดพลาด ดังที่ท่านนบีมุฮัมมัด กล่าวว่าความว่า

“เมื่อผู้ปกครองวิเคราะห์แล้วปรากฏว่าถูกต้องจะได้สองผลบุญ และหากวิเคราะห์แล้วปรากฏว่าผิดพลาดจะได้หนึ่งผลบุญ” (Al-Bukhāriy, 1998: 7352; Muslim, 1998: 1716)

นอกจากนั้น นักวิชาการอิสลามทั่วไปต่างยอมรับความขัดแย้งทางทัศนะ ดังทัศนะของอิบนิตัยมียะฮ์ ที่เห็นว่า ความแตกต่างทางทัศนะในข้อปลีกย่อย เป็นสิ่งที่จะต้องเกิดขึ้นแม้แต่ในยุคของท่านนบีมุฮัมมัด และยุคของเศาะหาบะฮ์ซึ่งเป็นยุคต้นแบบของอิสลามในทุกๆด้าน อิบนุกัยยิม เห็นว่า ความแตกต่างทางทัศนะเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องเกิดขึ้น เนื่องจากความแตกต่างของเจตนารมณ์ ความรู้ความเข้าใจ และศักยภาพของสติปัญญา แต่ความขัดแย้งที่ไม่พึงประสงค์ได้แก่ความขัดแย้งที่นำไปสู่การละเมิดต่อกัน ความขัดแย้งที่ขอบได้แก่ความขัดแย้งที่ไม่นำไปสู่ความแตกแยก คู่ขัดแย้งต่างมีเจตนาเคารพภักดีต่ออัลลอฮ์และนบีมุฮัมมัด (Ibn Qaiyim, 1408: 519)

นักวิชาการอิสลามจึงยอมรับความแตกต่างทางทัศนะอย่างมีจุดยืนดังที่ อัลหะศกะฟีเย์ กล่าวว่า “ทัศนะของเราถูกแต่มีโอกาสผิด ทัศนะของผู้อื่นผิด แต่มีโอกาสถูก ” (Al-San'a-ni, 1405 : 17) ยิ่งไปกว่านั้นนักอูศูลอัลฟิกฮ์บางท่านยังมีทัศนะว่าทุกทัศนะล้วนถูกต้อง กลุ่มนี้รู้จักกันในนาม “กลุ่มอัลมุเคะวิบะฮ์” อันได้แก่ นักวิชาการกลุ่มอักษะรียะฮ์ เช่น อัลอักษะรียะฮ์ อัลบะกิลานียะฮ์ อัลเศาะฮาลียะฮ์ เป็นต้น (Al-Zuhaili, 1986: 1099) เมื่อพิจารณาผลกระทบต่างๆ อันเกิดจากความขัดแย้งในการพัฒนาของนักวิชาการในประเทศไทยและการไม่ยอมรับการพัฒนาของจุฬาราชมนตรี กลุ่มตัวอย่างจึงเห็นควรให้มีการกำหนดรูปแบบของการพัฒนาให้มีผู้มีอำนาจหน้าที่พัฒนาโดยตรงเพื่อให้คำพิพากษาประสิทธิภาพสูงสุดเป็นไปตามเจตนาดั้งเดิมของบทบัญญัติอิสลาม ดังเช่นวิธีการจัดการความขัดแย้งในการพัฒนาที่ดำเนินการในประเทศซาอุดีอาระเบีย มาเลเซียและบรูไน โดยที่กฎหมายประเทศเหล่านี้กำหนดบทลงโทษฐานพัฒนาโดยไม่มีอำนาจไว้อย่างชัดเจน

ในยุคต่างๆ ของรัฐอิสลาม มีการจัดการความขัดแย้งทางกฎหมายอิสลามโดยการแต่งตั้งมุฟตีและผู้พิพากษาที่ใช้ตัดสินความขัดแย้ง นอกจากนั้นการตัดสินหลักทั้งสี่ของโลกมุสลิม ที่ปรากฏขึ้นในยุคศตวรรษที่สี่แห่งฮิจเราะฮ์ศักราช การจัดระบบเพื่อความเป็นเอกภาพในการพัฒนาโดยการแบ่งลำดับชั้นความรู้ความสามารถและความเชี่ยวชาญของนักกฎหมายอิสลามเพื่อกำหนดขอบเขตอำนาจในการพัฒนา ก็มีวัตถุประสงค์เพื่อจัดการความขัดแย้งในการพัฒนาเช่นเดียวกัน

4. ทางเลือกที่ไม่เกี่ยวข้องกับการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายของรัฐ: การใช้อำนาจผู้นำกิจการศาสนาอิสลามจัดการพัฒนาตามกฎหมายอิสลาม

เนื่องจากความจำเป็นของการจัดระบบพัฒนาในประเทศไทย จุฬาราชมนตรีจึงควรใช้อำนาจผู้นำมุสลิมไทยที่พระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ.2540 มาตรา 6 เรียกว่า “ผู้นำกิจการศาสนาอิสลาม” จัดให้มีมุฟตีแห่งประเทศไทย และคณะกรรมการพัฒนาไปพลางก่อน เช่นเดียวกับกรณีการแต่งตั้งวะลียอาม์ หรือกอฎียะฮ์รียะฮ์ เพื่อหลีกเลี่ยงความล่าช้าที่เกิดจากอุปสรรคและธรรมชาติของกระบวนการนิติบัญญัติที่ต้องอาศัยความร่วมมือจากฝ่ายต่างๆ เช่น พรรคการเมือง คณะรัฐมนตรี สมาชิกวุฒิสภา และกรรมาธิการต่างๆ ที่ประกอบด้วยนักการเมืองส่วนใหญ่ที่ไม่ได้นับถือศาสนาอิสลามและไม่ได้ให้ความสำคัญกับประเด็นทางศาสนามากนัก อีกทั้งเท่าที่ผ่านมาในประวัติศาสตร์ของฝ่ายนิติบัญญัติในประเทศไทย กฎหมายที่เกี่ยวกับอิสลามนั้นประสบกับความอุปสรรคจากความอคติของฝ่ายต่างๆ ที่อาจกังวลว่าการพัฒนาจะส่งผลกระทบต่อรัฐไทย หรือพัฒนาอาจผูกพันต่อกิจการของหน่วยงานของรัฐหรือศาสนิกอื่น การแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายอาจต้องใช้เวลานาน ซึ่งการพัฒนาแบบของการพัฒนาในประเทศไทย

ไทยจะต้องเสียโอกาสไปอีกโดยไม่อาจรู้ได้ว่าจะเกิดขึ้นเมื่อไร ซึ่งสถาบันทางศาสนาอิสลามเองก็มีประสบการณ์ในการแก้ไขปัญหานั้นโดยไม่ได้พึ่งพาการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมาย เช่น กรณีการแต่งตั้งผู้ดำรงตำแหน่งวะลีอามม เป็นตัน และอุปสรรคอันเนื่องจากมุสลิมเองที่ขาดความเป็นเอกภาพและมีทัศนะที่แตกต่างกันและคัดค้านกันเอง ร่างกฎหมายหลายฉบับตกไปเพราะทัศนะที่แตกต่างกันของมุสลิม รูปแบบพัตวาในประเทศไทย จึงอาจใช้ทางที่ไม่เกี่ยวข้องกับการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายได้แก่ การใช้อำนาจผู้นำสูงสุดตามบทบัญญัติแห่งกฎหมายอิสลามแต่งตั้งมุฟตีตามรูปแบบดังกล่าวมาแล้วตามความเหมาะสมไปพลางก่อนจนกว่าสังคมทั่วไปจะรับทราบ เข้าใจและยอมรับได้ การดำเนินการตามทางเลือกนี้มีข้อดีหลายประการ เช่น สามารถดำเนินการได้อย่างอิสระมากกว่าการดำเนินการตามทางเลือกที่ต้องอาศัยการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมาย โดยเฉพาะในด้านการใช้ภาษา และข้อกำหนดต่างๆ ที่เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับการพัตวา เช่น คุณสมบัติด้านความเชี่ยวชาญด้านศาสนาอิสลาม

การที่จุฬาราชมนตรีใช้อำนาจผู้นำมุสลิมไทย จัดให้มีมุฟตีแห่งประเทศไทย และคณะกรรมการพัตวาไปพลางก่อน เป็นสิ่งที่พึงปฏิบัติเนื่องจากอัลลอฮ์บัญญัติให้มุสลิมกระทำการในสิ่งที่อยู่ในวิสัยที่กระทำได้

การจัดการพัตวาโดยใช้ทางเลือกที่ไม่เกี่ยวข้องกับการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายของรัฐ เป็นทางเลือกที่นิยมใช้กันในประเทศที่มุสลิมเป็นชนกลุ่มน้อย หรือในประเทศมุสลิมแต่มีการแยกศาสนาออกจากการเมืองการปกครองอย่างชัดเจนดังเช่นในประเทศอินโดนีเซีย ที่ไม่ได้บัญญัติให้ศาสนาอิสลามเป็นศาสนาประจำชาติ และไม่มีกฎหมายเกี่ยวกับการแต่งตั้งมุฟตีแห่งรัฐ องค์กรมุสลิมทำหน้าที่แต่งตั้งมุฟตีและกรรมการพัตวา กำหนดระเบียบและอำนาจหน้าที่ที่เกี่ยวข้องได้อย่างมีประสิทธิภาพและได้รับการยอมรับเป็นอย่างสูงแม้ว่าจะดำเนินการไปโดยไม่เกี่ยวข้องกับการกฎหมายของรัฐก็ตาม

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลวิจัยไปใช้

ก. เนื่องจากความจำเป็นของการจัดระบบพัตวาในประเทศไทย จุฬาราชมนตรีจึงควรใช้อำนาจผู้นำมุสลิมไทยร่วมกับคณะกรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย จัดให้มีมุฟตีแห่งประเทศไทย และคณะกรรมการพัตวาไปพลางก่อน เหมือนกับกรณีการแต่งตั้งวะลีอามม หรือกอฎีย์ชรัอีย์

ข. ในระยะที่ยังไม่มีกฎหมายกำหนดรูปแบบการพัตวา จุฬาราชมนตรีควรแต่งตั้งคณะกรรมการพัตวา โดยเอกเทศ ไม่ควรให้ผู้ทรงคุณวุฒิจุฬาราชมนตรีเป็นกรรมการพัตวาโดยตำแหน่ง เนื่องจากผู้ทรงคุณวุฒิจุฬาราชมนตรีไม่มีคุณสมบัติที่กฎหมายอิสลามให้อำนาจพัตวาได้ทุกคน การให้ผู้ทรงคุณวุฒิจุฬาราชมนตรีทุกคนลงชื่อในเอกสารพัตวา เป็นการขัดต่อกฎหมายอิสลาม เพราะไม่ต้องด้วยข้อกฎหมายอิสลาม

ค. จุฬาราชมนตรีควรให้ความสำคัญกับบทบาทด้านการพัตวาให้ชัดเจนมากขึ้น โดยการจัดงบประมาณเฉพาะสำหรับการพัตวา การแต่งตั้งคณะกรรมการพัตวา การบริการพัตวาแก่สังคมอย่างชัดเจนเป็นรูปธรรม และการเผยแพร่เอกสารการพัตวาอย่างเหมาะสม

ง. การพัตวาในประเทศไทยควรใช้ระบบการพัตวาแบบองค์คณะ โดยมีระเบียบว่าด้วยการนี้อย่างชัดเจน

จ. ควรผลักดันให้มีกฎหมายที่บัญญัติกรณีระบบพัตวาในประเทศไทย อาจจะเป็นการแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ.2540 หรือการเสนอร่าง พระราชบัญญัติการพัตวาในประเทศไทย

ฉ. ควรมีการแก้ไขตำราประวัติความเป็นมาของกฎหมายอิสลามในยุคแห่งการยึดถือกฎหมายอิสลามให้ถูกต้องและสอดคล้องกับข้อเท็จจริงทั้งในด้านบวกและด้านลบ

2.ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

ก. ควรนำผลการวิจัยรูปแบบของการพัฒนาไปทำวิจัยเพื่อศึกษาทัศนคติของผู้ที่เกี่ยวข้อง เช่น จุฬาราชมนตรี ผู้ทรงคุณวุฒิจุฬาราชมนตรี กรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย กรรมการอิสลามประจำจังหวัด นักวิชาการ อิสลาม นักการเมืองมุสลิม และอื่นๆ เพื่อหาข้อสรุปรูปแบบของการพัฒนาในประเทศไทย

ข. ควรวิจัยระบบพัฒนาในประเทศไทยมุสลิมและประเทศกลุ่มอาเซียนอย่างละเอียดทุกประเทศ

บรรณานุกรม

จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์ . 2544. “บทบาทและหน้าที่ขุนนางกรมท่าขวาในสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2153-2435)” , วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เด่น โต๊ะมีนา. 2533. **กฎหมายอิสลาม**. กรุงเทพฯ: แสงจันทร์การพิมพ์.

สิน พันธุ์พินิจ. 2547. **เทคนิคการวิจัยทางสังคมศาสตร์**. กรุงเทพฯ: วิทย์พัฒน์.

สุภางศ์ จันทวานิช. 2535. **วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ**. คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุวิมล ตีรพานันท์. 2546. **ระเบียบวิธีทางสังคมศาสตร์ แนวทางสู่การปฏิบัติ**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่ง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุเทพ สันติวรานนท์ และคณะ. 2541. “ความคิดเห็นของประชาชนและข้าราชการในจังหวัดชายแดนภาคใต้ที่มีต่อข้อปฏิบัติที่สอดคล้องกับหลักศาสนาอิสลาม ตามคำวินิจฉัยของจุฬาราชมนตรี กรณีศึกษาในอำเภอเมือง จังหวัดปัตตานี” มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี และกรมการศาสนาและ ศิลปวัฒนธรรม สภาผู้แทนราษฎร.

Abū Sulaimān, Abd al-Wahhāb Ibrāhīm. 1986. **Kitābah al-Bath al-‘ilm wa Masādir al-Dirāsāt al-Islāmiyyah**. Jiddah : Dār al-Shurūq.

Al-Anṣārīy, Mansūr. 1997. **Abjadiyat al-Bath fī al-‘Ulūm al-Shar‘iyyah**. Al-Dār al-Baidā’ : Al-Najāh al-Jadīdah.

Al-Bukhārīy, Muḥammad bin Ismā‘īl. 1998. **Ṣaḥīḥ al-Bukhārīy. Riyād**: International Ideas Home..

Al-Ghazālī, Abū Ḥamid Muḥammad bin Muḥammad. 1997. **Al-Muṣṭasfa**, 2. Bayrūt: Muassasah al-Risālah.

Al-Khatīb, Muḥammad Ajjaj. 1981. **Lamhat fī al-Maktābah wa al-Bath wa al-Maṣādir**. Bayrūt: s.n.

Al-Mallāh, Ḥusayn bin Muḥammad. 2001. **Al-Fatwā Naṣ-atuhā wa Tatauwurātuhā Usūluḥā wa Tatbīqātuhā**,1. Bayrūt: al-Maktābah al-Asriah.

Al-Murādiy, Muḥammad Khalīl bin A’lī bin Muḥammad bin Muḥammad al-Dimashqī. 1988. **A’arf al-Bashām fī man walā Dimashq al-Shāmm**. Bayrūt: Dār Ibn Kathīr.

Al-Nawawīy, Abī Zakariyā Muḥyiddīn Bin Sharf. 1995. **Al-Majmū‘a**, 1. s.l.: Dār Ihyā al-Turāth al-Arabiyy.

Al-San-‘āniy, Muḥammad bin Ismā‘īl. 1405. **Irshād al-Nuqād ilā Taisīr al-Ijtihād**. Al-Kuwaīt : al-Dār al-Salafiyyah.

Al-Shātibiyy, Abū Ishāq Ibrāhīm bin Mūsā. 1997. **Al-muwafaqāt**,5. s.l. : Dār Ibn ‘Affān.

Al-Zuhayli, Wahbah. 1985. **Al-Fiqh al-Islāmī wa Adillatuhā**,5. Damascas : Dār al-Fikr.

- Barra, Hamid Aminoddin. 2006. **Fatwa Management in the Philippines**. In Prinsip dan Pengurusan Fatwa di Negara – Negara ASEAN. Negeri Sembilan : Intel Multimedia and Publication.
- Faḍlullāh, Maḥḍi. 1998. **Usūl kitābah al-Bath al-ʿilm wa Qawāʿid al-Taḥqīq**. Bayrūt: Dār al-Tālīʿah.
- Ibn Nujāim, Zain al-ʿĀbidīn bin Ibrāhīm. 1413. **Al-Baḥr al-Rāiq**, 6. Bayrūt: Dār al-Maʿrifah.
- Ibn Qaiyim, Shams Al-dīn Abū Abdullāh Muḥammad bin Abū Bakr. 1423. **Iʿlām al-Muwaqqiʿīn ʿan Rabb al-ʿĀlamīn**, 5. Riyāḍ : Dār Ibn al-Jauziy.
- Muslim Bin Hajjaj. 1998. **Ṣaḥīḥ Muslim**. Riyāḍ: Dār al-Salām.
- Wan Muhammad Shagīr bin Abdullah. 2001. **Nadwah Ulama Nusantara 1: Peranan Dan Sumbangan Ulama Patani 19–20 May 2001 / 26–27 Safar 1422** Organized by Fakulti Pengajian Islam, University Kebangsaan Malaysia Kolej Pengajian Islam, Prince of Songkla University, Thailand.
- Yaghi, Ismāʿīl Aḥmad. 1998. **Al-Daulah al-Uthmāniyyah fī al-Tarīkh al-Islāmī al-Hadīth**. S.l.: ʿAbikān.